

20. Російська національна бібліотека, відділ рукописів, Немецк., Q. IV. 181, л. 1–272.
21. *Köhler H. Mémoire sur les îles et la Course consacrées à Achille dans le Pont–Euxin / H. Köhler // Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg, 1826. – T. 10. – S. 531–819.*
22. Санкт-Петербурзька Філія Російської академії наук, ф. 2, оп. 1, т. 1, спр. 1, арк. 28–32, 42–46.
23. О средствах к сохранению достопамятностей Тавриды // Журнал Департамента народного просвещения. – СПб., 1822. – Ч. 6. – С. 249–261.
24. *Муравьев-Апостол И.М. Путешествие по Тавриде в 1820 году / И.М.Муравьев-Апостол. – СПб., 1823. – XI, 337 с.*
25. Там само, с. 6.
26. Там само, с. 71–72, 79.
27. Там само, , с. 100.
28. Там само, с. 252.
29. Там само, с. 312.
30. *Murawiew-Apostol I. Reise durch Taurien im Jahre 1820 / I. Murawiew-Apostol. – Berlin ; Laidberg, 1825. – VI, 249 s.; Вин же. Viaggio per la Tauride fatto nel 1820 / I. Murawiew-Apostol. – Napoli, 1833. – VIII, 511 s.*

Каушлиев Г.С. Античные памятники Тавриды в отечественной литературе путешествий (конец XVIII – первая треть XIX ст.)

Рассмотрена история изучения памятников античности Крымского полуострова представителями российской интеллектуальной элиты на рубеже XVIII–XIX вв. Осуществлен анализ публицистических и научных произведений отечественных писателей и ученых (В.В. Измайлова, Е.Е. Кёлера, П.И. Сумарокова и др.), посетивших Тавриду в этот период. Установлено, что их исследования заложили основы научного изучения древнегреческих памятников Крыма. Доказано, что основными объектами внимания со стороны путешественников были античные древности Керченского полуострова, Феодосии, Херсонеса.

Ключевые слова: литература путешествий, Крым, памятниковедение.

Kaushliyev G.S. Ancient monuments of the Taurida in foreign and domestic travel literature (end of 18th – first third of 19th century)

The history of studying the Crimean monuments of antiquity by the representatives of Russian intellectual elite at the turn of the 18th – 19th centuries has been examined. The analysis of journalistic and academic works of domestic writers and scholars (V.V. Izmaylov, E.E. Köhler, P.I. Sumarokov and others), which visited Taurida during this period, has been conducted. It was established that their research laid the foundation for the scientific study of ancient Greek monuments in the Crimea. It is proved that the main objects of attention of the travellers were ancient Kerch Peninsula, Theodosia and Chersonese.

Key words: travelogues, the Crimea, studies of the monuments.

УДК 351.853:371.233(477.75)

Є.В. МОЛОЧКО

Фіксація стану пам'яток Криму
в путівниках XIX – початку XX століття

Питання про вивчення путівників по Криму як джерела щодо охорони історико-культурної спадщини є одним із ключових у вивченні туристично-краєзнавчої літератури

XIX – початку XX ст. Довідкові видання містили різного виду відомості про збереження пам'яток історії та культури регіону. В них популяризувався розвиток туризму за допомогою пропаганди пізнання місцевості за конкретними пам'ятками історичного минулого.

Ключові слова: путівник, Крим, пам'ятки, охорона історико-культурної спадщини.

Кримські путівники XIX – початку XX ст. виконували свою основну функцію – слугували для всебічного ознайомлення туристів з історико-культурною спадщиною регіону. За кількісною ознакою (обсяг і повнота інформації) відомостей про пам'ятки Криму, що містяться в них, путівники можна розділити на кілька груп: 1) довідники про історико-культурні пам'ятки всього півострова й окремих його частин; 2) довідники про пам'ятки окремих міст; 3) путівники довідкового (побутового) характеру; 4) опис православних святинь (скити й монастирі); 5) бальнеологічні путівники, присвячені, зокрема, історії грязелікувальної справи в Криму (в них практично не представлена інформація про історико-культурну спадщину краю).

Першим класичним показником став «Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым» Шарля Генрі Монтадона (1792–?), виданий французькою мовою в Одесі у 1834 р. [26]. Він запропонував відвідувачам Криму 14 екскурсійних маршрутів. Для більшості з них відправною точкою слугувало одне з міст Криму – Бахчисарай, Сімферополь, Севастополь, Феодосія. Далі шлях простягався пам'ятками околиць цих міст. Для подорожі з Бахчисарая в Алупку автор указав маршрут, який рідко використовувався. Загалом, він є першим мандрівником, який описав цей шлях із розташованими на ньому пам'ятниками. Наступні докладні описи маршрутів із Бахчисарая до Ялти й Алупки з'явилися лише після будівництва дороги Ялта-Бахчисарай (1897). До цього в путівниках були описані тільки окремі ділянки даного маршруту.

Особливу увагу автор путівника приділяв докладному описові пам'яток, які розташовувалися в Бахчисарай, на околицях гори Чатир-Даг і на Південному березі Криму. Його перу належить перший опис руїн башти і стін Сюреньської фортеці. Автор ставив перед собою мету – дати точний і повний опис пам'яток Кримського півострова, ґрунтуючись на власних спостереженнях. На даний момент путівник є джерелом, у якому відображено стан пам'яток краю в другій чверті XIX століття.

Першим російськомовним путівником по Криму є «Путешественник (Южный берег Крыма)» (1847 р.) Миколи Максимовича Сементовського [39]. В путівнику міститься інформація про пам'ятники місцевостей Південного берега Криму (Алупка, Алушта, Ялта), які найбільш сподобалися автору. До недоліків даного довідкового видання слід віднести невелику кількість історичної інформації щодо розвитку міст й історико-культурної

спадщини народів, що населяли регіон. Для сучасного дослідника даний посібник має неабияку цінність як одна з перших спроб викладу інформації про пам'ятки Південного берега Криму в довідковому виданні.

Окремо слід вказати на досвід укладача путівника по Криму, найбільшого краєзнавця епохи – Петра Івановича Кьоппена (1793–1864). Увагу краєзнавця привертало численні археологічні пам'ятки Криму. Він працював над укладанням свого варіанту довідкового видання для тих, хто приїжджав до Криму. На жаль, ця робота не була опублікована, а її рукописний варіант (у повному обсязі) досі не вдалося виявити. Краєзнавець про підготовку довідкового видання про півострів повідомляв директору Керченського музею старожитностей Антону Балтазаровичу Ашику (1801–1854) у приватному листуванні. В особистому архівному фонді академіка А.Б. Ашика в Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву Російської академії наук відклався лише фрагмент цієї роботи: «Целительные грязи и источники Крыма» [33]. Ймовірно, вчений підготував цей розділ як одну з окремих глав свого путівника [31, с. 154].

З початком Кримської війни збільшилася суспільна увага до Криму, насамперед до Севастополя як до центру військового протистояння. В 1855 р. був виданий путівник «Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. С описанием рек, озер, гор и долин, с его историею, жителями, их нравами и образом жизни. С двумя видами и планом» [23]. Укладачі – Микола Петрович Корабльов і Михайло Микитович Сіряков. У ньому містяться відомості про географічне положення, населення, міста й пам'ятки краю. Найбільш повно описані пам'ятки Бахчисарая, Євпаторії, Керчі та Сімферополя. Основна увага звертається на пам'ятки Севастополя та його околиць. Значне місце автори відводили описові Севастопольської морської бібліотеки. В путівнику вміщено 2 гравюри, що ілюструють книгу: краєвиди Севастополя та Балаклави. Вони являють собою мініатюрні панорами обох міст.

Одними з кращих путівників другої половини XIX ст. як сучасниками, так і наступними поколіннями кримознавців визнані видання Марії Олександрівни Сосногорової-Славич (1820–1891). Протягом довгих років, вивчаючи півострів, дослідниця зуміла зібрати й узагальнити матеріал про численні місцеві археологічні пам'ятки. Причому деякі з цих описів служать нині єдиним джерелом відомостей про втрачені старожитності, котрі знаходилися переважно в Алушті на горі Кагель.

Усі практичні напрацювання М.О. Сосногорової лягли в основу її популярного «Путеводителя по Крыму для путешественников», опублікованого в 1871 р. [34]. Видання містило «Короткий нарис основных эпох истории края», де відображалися п'ять її періодів: 1) греко-еллінський (VII ст. до Р.Х. – кінець I ст. після Р.Х.), 2) греко-візантійський (I–XIII ст.), 3) генуезький (середина XIII ст. – 1475 р.), 4) татарський (1239 р. – XVIII ст.), 5) російський (з 1783 р.). Історичні довідки вміщалися в ході екскурсу краєм, який складав основу зміс-

ту. Особливу увагу М.О. Сосногорова приділила розділу «Памятники и древности Крыма», до яких відносила «написи, монети, твори скульптурних, архітектурних і живописних робіт, гробниці, стародавні церкви тощо» [34, с. 18].

М.О. Сосногорова задумала свій путівник спільно з іншим авторитетним краєзнавцем Григорієм Еммануїловичем Карауловим (1824–1883). У 1874 р. побачило світ друге видання путівника [35]. Випускаючи друге і в 1880 р. третє [36], виправлені та доповнені видання «Путеводителя по Крыму», М.О. Сосногорова підкреслювала у вступі своє прагнення створити саме історико-краєзнавчий путівник. У книгах наводилися наукові погляди щодо спірних питань. У деяких випадках вона робила й свої зауваження.

Роботу над четвертим виданням путівника [37] М.О. Сосногорова виконала також спільно з Г.Е. Карауловим. Він істотно доповнив путівник новими даними, докладними історичними, топографічними, етнографічними описами Кримського півострова із зазначенням визначних місць. В історичному нарисі «Главные эпохи в истории Крыма, его исторические памятники древности» автор описав пам'ятки історії та культури народів, що населяли край у різні періоди. Значну увагу він приділив розвитку Криму після його приєднання до Російської імперії (пам'ятки Південного берега Криму). Ця книга рекомендувалася як зразок для складання путівників по Криму в наступні роки [31, с. 156]. Григорій Еммануїлович з початку 60-х років XIX ст. працював над складанням власного варіанту путівника. До 1866 р. видання було готове до друку. Проте фінансові труднощі не дозволили йому надрукувати довідник. Він використовував напрацьовані ним матеріали в путівниках М.О. Сосногорової [32, с. 301].

Вік і стан здоров'я не дали можливості М.О. Сосногоровій продовжувати роботу з оновлення й перевидання путівника. Смерть у 1883 р. Г.Е. Караулова спонукала її передати їх спільну працю кримським краєзнавцям М.О. Головкінському (1834–1897) та К.А. Вернеру (1850–1902), які підготували п'яте [38] і шосте видання [13] путівника. Останнє побачило світ під прізвиськом М.О. Головкінського, щоправда, із зазначенням на титульній сторінці: «колишній Сосногорової». Спираючись на свої різнобічні пізнання, краєзнавець уніс до путівника багато нового. Автором історичного розділу тут, як і в п'ятому виданні путівника, був К.А. Вернер. У докладному нарисі були описані всі періоди історії Криму. Проте, початковий її етап був написаний на основі грецьких легенд [30, с. 235].

Потреби мандрівників стали збільшуватися, вони відчували необхідність у більш детальній інформації про курортні місцевості Криму. Побажання туристів урахував відомий краєзнавець В.Х. Кондаракі під час написання «Нового обстоятельного путеводителя по Крыму» [20], виданого в 1885 р. Автор докладно описав усі визначні пам'ятки півострова, приділивши найбільшу увагу пам'яткам Південного берега Криму. Як додаток до книги були вміщені малюнки із зображеннями архітектурних пам'яток.

Путівники по Криму видавалися не тільки в Росії, але й у Західній Європі. Це були роботи професорів Лейпцігського університету Карла Коха і Ф. Ремі, що вийшли відповідно в 1867 [49] і 1872 р. Напевно, німецькі вчені особисто-го ознайомилися з півостровом і його історико-культурною спадщиною в ході своєї подорожі. В путівниках автори вмістили докладні історичні й етнографічні нариси про край, інформацію для туристів з метою ознайомлення з його пам'ятками; представлені огляди стану кримських міст [31, с.167].

Популярністю користувалися путівники по Росії, опубліковані за кордоном. У них опис Криму і його пам'яток був виділений у окремий розділ. Найбільш затребуваними серед туристів були довідники книговидавця Карла Бедекера (1801–1859). Після смерті К. Бедекера, його діти перевели фірму до Лейпцигу. В путівнику по Росії, виданому в 1892 р., був уміщений огляд Кримського півострова [48]. У 1913–1914 роках він був опублікований російською мовою у серії випусків, один із яких був присвячений Криму [31, с. 167].

На початку ХХ ст. значною популярністю продовжували користуватися путівники по всіх регіонах Кримського півострова, які містили інформацію про збереженість історико-культурної спадщини краю. З-поміж кращих історико-популярних видань виділялися роботи А.Я. Безчинського. Перше видання 1901 р. «Путеводителя по Крыму» [5] було найбільш вдалим, порівняно з раніше опублікованими довідковими виданнями. У розділі «Маршруты для обозрения Крыма» описувалися пам'ятки історії та культури для їх відвідування екскурсантами. Основний акцент у пропонованих екскурсійних маршрутах автор робив на відвідуванні й ознайомленні з пам'ятками Південного берега Криму. У розділі «Главные события в истории Крыма» представлений у стислому вигляді великий матеріал з минулого регіону. Допомога мандрівникам надавали додані до путівника 5 карт і планів, детальний алфавітний покажчик місцевостей та історичних назв. Путівник А.Я. Безчинського поклав початок процесу створення фототеки-іконографії кримських історико-культурних пам'яток.

Друге видання путівника А.Я. Безчинського (1902 р.) [6] якісно відрізняється від попереднього. Історичний нарис про Крим був поповнений новими даними з історії Бахчисарайського палацу. Карті і плани півострова були істотно відредаговані. Екскурсійні маршрути до найбільш відвідуваних пам'яток краю були вдосконалені й доповнені. У третьому (1903 р.) [7] і четвертому (1904 р.) [8] виданнях не було внесено принципових змін. Автор лише уточнив довідкові дані та помістив фотографії популярних курортів Криму з їх пам'ятками. П'яте видання путівника (1905 р.) [9] було суттєво доопрацьовано та доповнено новими матеріалами. А.Я. Безчинський умістив загальний історичний нарис про Крим. Основну увагу він зосередив на матеріалах про збереження та реставрацію пам'яток на початку ХХ ст., особливо – Бахчисарайського палацу. В останньому – шостому – виданні «Путеводителя по Крыму» (1908 р.) [10] автор запропонував свої

варіанти маршрутів і екскурсій пам'ятками Гірського Криму. Для зручності туристів були надані на вибір програми пішохідних екскурсій Кримського гірського клубу, що влаштовувалися з Ялти з відвідуванням пам'яток у її околицях. Недоліком було лише те, що в історичному нарисі, який не був істотно перероблений, зустрічалися фактологічні помилки. Загалом, шосте видання було найбільш повним порівняно з попередніми [31, с. 161].

Одним із найкращих популярних дорадянських довідкових видань про Крим є путівник, виданий у 1914 р. Кримським товариством природознавців і любителів природи [24]. Над його укладанням працювали відомі краєзнавці: О.С. Башкиров, К.Ю. Бумбер, Л.С. Вагін, М.М. Клепінін, С.О. Мокржецький, В.В. Соколов. Довідник представляв собою збірник статей з різноманітних питань краєзнавства Криму. Він складався з двох частин: нарисів про Крим і довідкової.

У «Историко-археологическом очерке Крыма» О.С. Башкирова вперше для подібного роду видань надано наукову характеристику давнього періоду історії регіону. Детально висвітлена історія Боспорського царства. На основі аналізу наукових звітів імператорської Археологічної комісії, краєзнавець виклав історію досліджень археологічних пам'яток Криму. До своєї розповіді автор додав численні ілюстрації: малюнки розрізів курганів і плани печерних міст.

У довідковій частині путівника туристи могли ознайомитися з екскурсіями півостровом, запропонованими Кримським товариством природознавців і любителів природи та Кримським гірським клубом. Опис маршрутів до пам'яток супроводжувався історичними оповідями та легендами про місцевості краю. Путівник Кримського товариства природознавців і любителів природи на довгі роки став зразком для видань подібного роду краєзнавчої літератури за повнотою наданої різнобічної інформації [17, с. 114].

Великою популярністю користувалися путівники по Криму Григорія Григоровича Москвича (кінець 1850-х – початок 1860-х років – 1942(?)). Він першим у Росії створив видавництво, яке спеціалізувалося на публікації винятково путівників. Його можна вважати одним із перших професійних укладачів довідкової літератури, позаяк він розробив основні принципи її підготовки. У 1888 р. Г.Г. Москвич почав публікувати перший рекламно-інформаційний «Практический путеводитель по Крыму» [28], який (наступні видання під назвою «Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму») в період 1888–1925 роках витримав 25 видань. У ньому виділяється кілька розділів. У першому містилися дані краєзнавчого характеру з історії та географії Криму. Другий розділ містив інформацію повсякденно-побутового характеру та характеристику екскурсійних маршрутів з відвідуванням пам'яток історії та культури Криму.

Особливості географічного положення Кримського півострова і транспортних шляхів зумовили нерівномірну ступінь відвідування туристами його окремих регіонів. Найбільш привабливим для приїжджих були

південно-західні регіони – як центр рекреації та лікування. Менш відвідуваною була східна частина півострова через слабо розвинену курортну та транспортну інфраструктуру. Проте, даний регіон за кількістю пам'яток історії та культури не поступався іншим. Інтерес і запити туристів для укладачів довідкової літератури грали першорядну роль. Усі ці фактори вплинули на те, що більша частина путівників окремими регіонами півострова переважно популяризували пам'ятки Південного берега Криму.

У другій половині XIX ст. популярністю користувалося довідкове видання «Обозрение Южного берега Крыма, пособие для путешествующих» [14] Франца Мартиновича Домбровського (1820–1866). Читачі отримували всебічну інформацію про археологічні й архітектурні пам'ятки регіону. Автор основну увагу зосередив на описі старожитностей, розташованих в околицях Алушти і Ялти. Одночасно, в путівнику історичні дані були поміщені безсистемно та не у хронологічній послідовності. Це унеможливило читачеві уявити загальну картину багатого на події минулого півострова – що є істотним недоліком видання [30, с. 237].

Краєзнавець Василь Христофорович Кондаракі в 1867 р. видав «Подробное описание Южного берега Крыма» [21], де здійснив огляд популярних екскурсійних об'єктів. Великий інтерес для приїжджих становила інформація про пам'ятки Алушки та Ялти, а також їх околиць. Найбільш змістовними були описи Воронцовського, Лівадійського та Масандрівського палацово-паркових ансамблів. У довіднику було представлено чималу кількість етнографічних і археологічних матеріалів.

Творчій лабораторії Г.Г. Москвича належить популярний «Иллюстрированный практический путеводитель по Южному берегу Крыма» [27], що витримав 18 видань. У ньому представлена інформація про визначні пам'ятки Алушки, Алушти, Гурзуфа, Сімеїза і Ялти. Особливо вдалим є наведені дані про стародавні пам'ятки – укріплення Лімена-Кале, фортеці Алустон і залишки культових споруд на горі Аюдаг. Вказані маршрути для відвідування цих пам'яток, багато з яких були розроблені автором путівника.

Роботу над першим путівником по Східному Криму розпочав у 1900–1901 роках видатний краєзнавець Олександр Львович Бертъе-Делагард (1842–1920). Він відвідав усі місцевості на схід від Алушти до Феодосії, детально описав їх пам'ятники. Однак, практично підготовлений до друку путівник не був виданий (але зберігся у рукопису). За задумом автора, путівник носив назву: «Джур-Джур, Фул-Каба, Караби-Яйла, Кизил-Каба. Поездка по яйлам, пещерам и водопадам восточнее Алушты» [25]. Найбільш докладну інформацію краєзнавець надав про залишки древніх церков [30, с. 240].

У путівнику Я.Ф. Ставровського «Горный Крым и Керченский полуостров» [40] містилися матеріали про печерні міста і середньовічні укріплення. Автор умістив історичний нарис, у якому описав минуле краю. У виданні

докладно описані пам'ятки міста Керч та її околиць, представлена інформація про здійснені археологічні розкопки курганів і знайдені старожитності.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. стали видаватися довідники щодо окремих міст Криму. В більшості випадків їх авторами були місцеві краєзнавці, які добре орієнтувалися в історії та пам'ятках. У 1857 р. були опублікований «Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям», підготовлений Д.М. Афанасьєвим [4]. Видання було підготовлено за ініціативою Морського вченого комітету задля збору коштів для відновлення міста, що знаходилося в руїнах після закінчення Кримської війни. Це свідчило про увагу до зруйнованих пам'яток історії та культури. Виклад матеріалу побудований у формі екскурсії місцями бойової слави Севастополя. Автор докладно описав споруди, збудовані для захисту міста під час облоги. Проте, автор не приділив уваги іншим історичним пам'яткам, що не дозволило відтворити повну панораму пам'яток Севастополя та його околиць.

Подібне упущення було виправлено в путівнику «Севастополь и его окрестности»: Херсонес, Малахов курган, Братское кладбище, Учкеевка, Георгиевский монастырь, Балаклава, Инкерман, древнейший Херсонес, храм св. Климента и Херсонесский маяк. С картой Крыма, планом Севастополя, видами города и окрестностей», виданому в 1894 р. севастопольським краєзнавцем і лікарем Євгеном Ерастовичем Івановим (1860–?) [18]. Велика увага тут приділялася наданню інформації про пам'ятки історії та культури міста і його околиць. Насамперед, це були розкопки Херсонеса, церкви та монастирі, музей оборони Севастополя та Морська бібліотека. В путівнику наведено цінні описи багатьох громадських і приватних будівель міста, які не збереглися до нашого часу [30, с. 237].

За наказом Великого князя Олександра Михайловича 50-річчю героїчної оборони Севастополя в роки Кримської (Східної) війни було присвячено видання «Исторического путеводителя по Севастополю» (1907 р.) [19]. Його укладачами були підполковник Устин Миколайович Протопопов (1856–1905) та капітан Сергій Іванович Соваж (1875–?), загальну редакцію здійснив генерал-майор Андрій Медардович Зайончковський (1862–1926). Основне місце в довіднику займав опис залишків бастионів, Історичного бульвару та пам'ятників, присвячених героям війни. У докладному нарисі історії Севастополя в хронологічному порядку розміщені основні події його минулого. Для туристів була розроблена триденна екскурсія з відвідуванням військових пам'яток. У додатку був розміщений «Список батарей Южной стороны Севастополя с обозначением их номеров и названий». З давньою історією місцевості та її пам'ятками можна було ознайомитися в нарисі, автором якого був завідувач розкопками та музею Херсонесу Карл Казимирович Косцюшко-Валожинич (1847–1907). З цього путівника туристи і дослідники могли почерпнути корисну інформацію про всі періоди історії Севастополя й сформувати уявлення про його унікальну історико-культурну спадщину [32, с. 310].

Велика кількість популярних путівників різними місцевостями Криму належить братові У.М. Протопопова – Михайлу Миколайовичу Протопопову (1859–1927). У 1905 р. він видав «Спутник по Севастополю и его окрестностям» [43], у якому навів докладні історичні відомості про пам'ятки історії та культури. В 1914 р. опубліковано перероблене та доповнене друге видання цього путівника з додатком безлічі фотознімків міста [44]. Автор представив детальні дані про музеї та культові споруди Севастополя, херсонеській «Склад місцевих старожитностей», «Панораму Севастопольської оборони», Військово-морський музей Чорноморського флоту.

Популярним виданням, що з'явилося з ініціативи севастопольського градоначальника, є періодичний випуск «Адрес-календаря Севастопольского градоначальства и путеводителя по градоначальству» [1–3]. У ньому містився путівник містом (з інформацією про розташування вулиць, присутніх місць, пам'яток) та історичний нарис про Севастополь. Укладачі значне місце надали описові пам'яток у історичній довідці, а також у «Программе посещения исторических мест по дням» [31, с. 177].

Значну цікавість серед мандрівників викликало безповітове місто Бахчисарай. Туристи відвідували розташовані поруч із ним печерні міста Тепе-Кермен, Качі-Кальон, Мангуп-Кале, Чуфут-Кале та Ескі-Кермен. Пам'яткам колишньої столиці Кримського ханства та її околиць було присвячено низку путівників.

У 1905 р. М.М. Протопопов видав свій варіант путівника «Бахчисарай» [41]. Він докладно описав хід реставраційних робіт у Бахчисарайському ханському палаці, оскільки особисто брав у них участь як реставратор. У 1914 р. він перевидав цей довідник під назвою «Очерки Крыма. Бахчисарай» [42].

У книзі «Указателе Бахчисарая, его жители, с и нравами и обычаями» [12] В. Герман описав безліч мечетей, фонтанів караван-сараїв міста. Інтерес становить етнографічна інформація про кримських татар.

Путівник В. Генгросса «Ханский дворец в Бахчисарае» [11] був присвячений опису цієї пам'ятки історії та культури. Автор увагу читачів звернув, насамперед, на великий палацовий комплекс, оспіваний О.С. Пушкіним Бахчисарайський фонтан і знаменитий ханський некрополь.

У путівнику М.Я. Фірковича читачі могли знайти відомості про караїмські пам'ятки стародавнього печерного міста Чуфут-Кале [47]. Краєзнавець умістив великий матеріал про охоронні заходи, здійснені на початку ХХ ст., котрі були спрямовані на збереження історико-культурної спадщини караїмів у Криму.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. одним із найбільш відомих курортних міст Криму була Ялта. Відтак, велика кількість путівників окремими містами Криму було присвячено якраз її пам'яткам. У 1893 р. був опублікований покажчик «Ялта и ее ближайшие окрестности» [46] В'ячеслава Андрійовича Фаусека (1862–?). У рецензії на це видання було зазначено, що книга була

першою вдалою спробою створити видання подібного роду про цей курорт. Показчик починався історичним нарисом про місто, в якому докладно описано розвиток курорту після приєднання Криму до Росії. Автор багато уваги приділив опису архітектурних пам'яток Алупки та Ялти [30, с. 239].

Визначним місцем курорту був присвячений «Иллюстрированный практический путеводитель по Ялте и окрестностям» Г.Г. Москвича, опублікований у 1897 р. Він витримав кілька видань. Останнє видання путівника вийшло під назвою «Ялта в 1904 г.» [29]. Інтерес представляють методи викладу матеріалу: докладна розповідь про культові споруди міста, палацові комплекси Лівадії та Масандри, маршрути можливих екскурсій і поїздок.

У 1901 р. видається путівник «Ялта и ее окрестности» [16] Є.А. Єленіна. Інтерес у подорожуючих викликала викладена тут інформація про пам'ятки Південного берега Криму. Автор уперше помістив спеціально розроблені пішохідні екскурсії в гори для ознайомлення із залишками давніх пам'яток. Популярним серед туристів путівник зробив зручний кишеньковий формат, хороші фотознімки, плани місцевостей і екскурсій [32, с. 312].

Укладачі довідника «Для едущих в Феодосию» (1902 р.) [15] головну увагу приділили історичному нарисові «За 2500 років». Автор (псевдонім «І.Є.»), достовірно та докладно описав періоди історії міста, а також його численні храми й залишки генуезької фортеці. В путівнику містилися окремі статті про І.К. Айвазовського, про легенди Криму та довідкові відомості.

Серед курортів Криму своїми кліматичними та лікувальними особливостями виділявся західний регіон півострова. До Євпаторії, насамперед, направлялися для відпочинку, лікування й огляду пам'яток. Популярністю користувався путівник А. Корецького «Саки и Евпатория» [22], виданий у 1889 р. В 1906 р. світ побачив довідник Я.І. Каца «Евпатория как курорт». Автори ставили перед собою головну мету: звернути увагу туристів на місто за допомогою популяризації його пам'яток. Основна увага приділялася опису культових споруд міста – головного православного храму (собору Св. Миколая), мечеті Джума-Джамі, караїмських кенас і текіє деревішів.

Виявлено 9 довідкових видань В.Г. П'янкова (1849–?), що стосувалися Євпаторії та її околиць. У другому виданні «Справочной книжки о городе Евпатории содержались подробные сведения для приезжающих на морские лиманно-грязевые купания» (1897) [45] було вміщено багато історико-краєзнавчих матеріалів: аналіз археологічних знахідок у місті й околицях [31, с. 175].

Таким чином, передумовами до початкового етапу вивчення кримських старожитностей – їх популяризації – слугував розвиток туризму, велика кількість пам'яток історії та культури і бальнеологічні ресурси Кримського півострову. Як відповідь на запити чисельних туристів, отримав розвиток оригінальний вид комерційної краєзнавчої літератури – путівник. Довідкові видання користувалися великою популярністю завдяки детальній інформації, що містилася в них, про пам'ятки регіону.

У путівниках уміщувалася інформація про різні групи пам'яток: 1) археологічні (стародавні поселення, городища, кургани, печерні міста й монастирі, військово-оборонні споруди), 2) архітектурні (палаці, храми, церкви, мечеті, садиби, монастирі, історичні споруди, мавзолеї, усипальниці й гробниці), 3) історичні (пов'язані з військово-історичними подіями, видатними особами); 4) ландшафтні. В таких довідкових виданнях значне місце займав опис пам'яток Криму, розташованих, здебільшого, вздовж південного узбережжя півострова. Це численні вілли й літні палаці, з яких найбільш відомими є Лівадійський, Масандрівський і Воронцовський. Інтерес у туристів також викликала інформація про історичні, архітектурні й археологічні пам'ятки Севастополя, Балаклави й Інкермана: Костянтинівська батарея, Малахів курган, батареї, фортеця Чембало та православні святині. Незважаючи на те, що Східний Крим також був багатий на пам'ятки історії та культури (Жерч, Феодосія, Судак, Старий Крим, Коктебель, що містили античні городища, а також середньовічні фортеці, храми та музеї), у путівниках їх опис був недостатнім. Порівняно з наданими відомостями про старожитності Південно-Західного Криму та кількості присвячених цьому регіону окремих путівників, відомості про пам'ятки Східного Криму займали незначне місце.

Автори й укладачі на основі особистих спостережень представляли широкому колу читачів відомості про стан збереженості пам'яток історії та культури Криму. Описувалися відновлювальні та реставраційні заходи, що здійснювалися владою. Проте, водночас, неодноразово вказувалося на недостатню охорону історико-культурних об'єктів або на її повну відсутність. Тому вивчення цих довідкових видань як форми краєзнавчої літератури значно розширять відомості про справу збереження історико-культурної спадщини Криму в XIX – на початку XX ст. В путівниках містилися унікальні малюнки та фотографії пам'яток, багато з яких не збереглися до нашого часу. Цей графічний матеріал може бути залученим сучасними фахівцями під час відновлення первісного вигляду або реставрації того чи іншого об'єкта історико-культурної спадщини. Ці видання, відтак, зіграли першорядну роль у формуванні іконографії кримських пам'яток до появи наприкінці XIX століття видових поштових листівок.

Джерела та література

1. Адрес-Календарь Севастопольского градоначальства и путеводитель по градоначальству. – Севастополь, 1908. – XXX, 339 с.
2. Адрес-Календарь Севастопольского градоначальства и путеводитель по градоначальству. – Севастополь, 1910. – 508 с.
3. Адрес-Календарь Севастопольского градоначальства. Город Севастополь и город Балаклава. – Севастополь, 1911. – XXX, 339 с.
4. [Афанасьев Д.] Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям, изданный с целью благотворения на его развалинах / [Д. Афанасьев]. – Николаев, 1857. – 50 с.
5. Безчинский А.Я. Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – М., 1901. – 480 с.
6. Безчинский А.Я. Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 2 изд. – М., 1902. – XXII, 468 с.

7. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 3 изд. – М., 1903. – XXII, 468 с.
8. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 4 изд. – М., 1904. – XXII, 468 с.
9. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 5 изд. – М., 1905. – XVI, 416 с.
10. *Безчинский А.Я.* Путеводитель по Крыму / А.Я. Безчинский. – 6 изд. – М., 1908. – XVI, 416 с.
11. *Генросс В.* Ханский дворец в Бахчисарае / В. Генросс. – СПб., 1912. – 32 с.
12. *Германн В.* Указатель Бахчисарая, его жителей, с их нравами и обычаями / В. Германн. – Симферополь, 1868.
13. *Головкинский Н.А.* Путеводитель по Крыму (бывший Сосногоровой) / Н.А. Головкинский. – Симферополь, 1894. – Ч 1. – XII, 99 с. ; Ч 2. – 391, XI с.
14. *Домбровский Ф.М.* Обзорение Южного берега Крыма, пособие для путешественников / Ф.М. Домбровский. – Одесса, 1850. – 43 с.
15. Для едущих в Феодосию. Справочная книжка. – Феодосия, 1902. – 226, 1 с.
16. *Еленин Е.* Ялта и окрестности / Е. Еленин. – Ялта, 1901. – 160 с.
17. *Зимин Н.П.* Очерки экскурсионной библиографии по Крыму. – Ч 1 : Путеводители / Н.П. Зимин // Крым. – 1928. – №1 (5), вып. 1. – С. 112–127.
18. *Иванов Е.Э.* Севастополь и его окрестности : Херсонес, Малахов курган, Братское кл., Учкучевка, Георгиевский монастырь, Балаклава, Инкерман, древнейший Херсонес, храм Св. Климента и Херсонесский маяк. С картой Крыма, планом Севастополя, видами города и окрестностей / Е. Э. Иванов. – Севастополь, 1894. – [2], XI, 78, 44 с.
19. Исторический путеводитель по Севастополю. Составлен к 50-летию его обороны, по приказанию Великого князя Александра Михайловича, подполковником Протопоповым и капитаном Соваж под редакцией генерал-майора Зайончковского. – СПб., 1907. – V, 295 с.
20. *Кондараци В.Х.* Новый обстоятельный путеводитель по Крыму / В.Х. Кондараци. – М., 1885. – III, 160, IV с.
21. *Кондараци В.Х.* Подробное описание Южного берега Крыма с картой / В.Х. Кондараци. – Николаев, 1867. – 143 с.
22. *Корецкий А.* Саки и Евпатория / А. Корецкий // Крымский вестник. – Севастополь, 1889. – 12 мая.
23. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. С описанием рек, озер и долин, с его историею, жителями, их нравами и образом жизни. С двумя видами и планами. – СПб., 1855. – II, II, 191 с.
24. Крым. Путеводитель / под ред. К.Ю. Бумбера, Л.С. Вагина, Н.Н. Клепинина, В.В. Соколова ; Крымское об-во естествоиспытателей и любителей природы. – Симферополь, 1914. – VII, 686 с.
25. Крымский республиканский краеведческий музей, КП 22967, спр. 8682.
26. *Монтандон К.* Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками / пер. с нем. В. Орехова. – Симферополь : Крымский архив, 1997. – 130 с.
27. *Москвич Г.Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Южному берегу Крыма с картой и планом / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1899. – 80 с.
28. *Москвич Г.Г.* Практический путеводитель по Крыму / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1888. – XXVIII, 227 с.
29. *Москвич Г.Г.* «Ялта в 1904 году». Иллюстрированный практический путеводитель по Ялте и окрестностям / Г.Г. Москвич. – Одесса, 1904. – 24, 6, 114 с.
30. *Непомнящий А.А.* Видання туристсько-краєзнавчої літератури в Криму в ХІХ – на поч. ХХ ст. / А.А. Непомнящий // 3 історії вітчизняного туризму: зб. наук. ст. / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1997. – С. 233–245.
31. *Непомнящий А.А.* Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А.А. Непомнящий ; Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия «Научно-справочные издания по истории Украины»; вып. 46).
32. *Непомнящий А.А.* Історичне кримознавство (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : біобібліографічне дослідження / А.А. Непомнящий. – Сімферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
33. Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук, ф. 30, оп. 1, спр. 347, 6 арк.

34. *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму для путешественников / М. Сосногорова. – Одесса, 1871. – VIII, 370 с.
35. *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму / М. Сосногорова. – 2 изд. – Одесса, 1874. – VI, XIX, 362, 45 с.
36. *Сосногорова М.* Путеводитель по Крыму для путешественников / М. Сосногорова. – 3 изд. – Одесса, 1880. – 435 с.
37. *Сосногорова М.А.* Путеводитель по Крыму / М.А. Сосногорова, Г.Э. Караулов. – 4 изд. – Одесса, 1883. – IX, XII, 457, XVII с.
38. *Сосногорова М.А.* Путеводитель по Крыму / М.А. Сосногорова, Г.Э. Караулов. – 5 изд., переработанное Н. Головкинским и К. Вернером. – М., 1889. – XII, 99, 391, XI с.
39. *Сементовский Н.М.* Путешественник. (Южный берег Крыма) / Н.М. Сементовский. – СПб., 1847. – 148 с.
40. *Ставровский Я.Ф.* Горный Крым и Керченский полуостров / Я.Ф. Ставровский // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. – СПб., 1910. – Т. 14 : Новороссия и Крым. – С. 689–817.
41. *Протопопов М.Н.* Бахчисарай / М.Н. Протопопов. – Севастополь, 1905. – 80 с.
42. *Протопопов М.Н.* Очерки Крыма. Бахчисарай / М.Н. Протопопов. – Симферополь, 1914. – 60 с.
43. *Протопопов М.Н.* Спутник по Севастополю и его окрестностям / М.Н. Протопопов. – Севастополь, 1905. – 57 с.
44. *Протопопов М.Н.* Спутник по Севастополю и его окрестностям / М.Н. Протопопов. – 2 изд. – Севастополь, 1914. – 138, [16], VI, [16] с.
45. *Пьянков В.Г.* Справочная книжка о городе Евпатории. Необходимые сведения для приезжающих на морские и лиманские купания / В.Г. Пьянков. – 2 изд. – Одесса, 1897. – 136 с.
46. *Фаусек В.А.* Ялта и ее ближайшие окрестности. (Справочная книжка) / В.А. Фаусек. – Ялта, 1893. – 161 с.
47. *Фиркович М.Я.* Старинный караимский городок Калэ, называемый ныне «Чуфут-Калэ» / М.Я. Фиркович. – Вильна, 1907. – [2], 48 с.
48. *Baedeker K.* Russland Handbuch für reisende / K. Baedeker. – Leipzig, 1892. – 19 p.
49. *Koch K.* Die Krim und Odessa / K. Koch. – Leipzig, 1867.

Молочко Е.В. Фиксация состояния памятников Крыма в путеводителях XIX – начала XX века

Вопрос об изучении путеводителей по Крыму как источников по охране историко-культурного наследия является одним из ключевых в изучении туристско-краеведческой литературы XIX – начала XX века. Справочные издания содержали различного вида сведения о сохранении памятников истории и культуры региона. В них популяризовалось развитие туризма посредством пропаганды познания местности по конкретным памятниками исторического прошлого.

Ключевые слова: путеводитель, Крым, памятники, охрана историко-культурного наследия.

Molochko Ye.V. Fixation of monuments of the Crimea in guidebooks XIX - early XX century

The question of the study guides to the Crimea as a source for the protection of historical and cultural heritage is a key to the study of tourism and local lore literature of XIX – early XX century. Reference books contain various kinds of information about the preservation of monuments of history and culture of the region. They popularized the development of tourism through the promotion of knowledge in specific areas monuments of the past.

Key words: guidebook, Crimea, monuments, protection of historical and cultural heritage.